

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

V₂

-IN HONOREM DOINA BENEA-

Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie

Timișoara, 25 noiembrie 2017

JATEPress Kiadó
Szeged
2017

Editor: Sorin FORȚIU (cu mulțumiri pentru ajutorul punctual acordat lui Andrei STAVILĂ, Cristian OPREAN, Adrian CÎNTAR și Simona REGEP)

Coordonator: Dorel MICLE

DVD-ROM: Adrian CÎNTAR

WEB: Sorin FORȚIU și Claudiu TOMA

Coperta: Alice DUMITRAȘCU

Foto copertă: Tudor VREME-MOSER, <http://ideatm.ro/wordpress/>

Această lucrarea a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

© ArheoVest, Timișoara, 2017

Președinte Lorena SMADU

www.arheovest.com

ISBN 978-963-315-358-1 (Összes/General)

ISBN 978-963-315-360-4 (II. kötet/volumul)

Avertisment: Acest volum digital este o imagine cât se poate de fidelă a celui tipărit.

Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate autorilor.

DVD-ROMul conține contribuțiile în varianta color precum și imaginile la rezoluția maximă trimisă de autor.

ÎN TRE TEORIE ȘI PRACTICĂ. ASPECTE ALE DREPTULUI ROMAN REFERITOARE LA PRACTICA FUNERARĂ DE LA DUNĂREA DE JOS – STUDII DE CAZ BAZATE PE O SERIE DE SURSE ROMANE ANTICE

*Lucian-Mircea Mureșan**, *Ioana Mureșan***

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrilă Simion”; lucianmuresan70@yahoo.com

** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrilă Simion”; ioana.cretulescu@yahoo.com

Abstract. The ancient Roman world had the benefit of most well established civilizations to be regulated in every aspect of its existence by law and by the intricacies that come with it. An emotional but common because of its frequency, human death, was such an aspect of human life that needed the protection and the support of Roman law. Every feature related to funerary practices had specific legal regulations, such as burial, funerary plot ownership and who was entitled to raising a sepulchral monument. By thoroughly studying the ancient legal sources concerning this aspect, one could see in theory what were the regulations approved by law regarding funerary behaviour throughout the Roman Empire at a given time in history. On the other hand, by analysing the funerary epigraphy discovered in the provinces on the Lower Danube, one could observe how theory applied in practice, which legal regulations would be reflected in the epitaphs carved on stone monuments and the reason why law needed to be reiterated by individuals through personal actions. Aspects regarding tomb violations, defining the funerary plot, establishing heirs and their responsibilities to be carried out by them after the testator’s death will be discussed using both literary sources and Roman epigraphy. All these efforts are made to reflect how Roman society developed in provincial territory, such as the Lower Danube provinces, a region characterized by a permanent contact between the West and the East.

Keywords: Roman law, funerary practice, legal theory, legal sources, funerary monuments.

Modul de viață al vechilor romani și-a lăsat amprenta de netăgăduit asupra evoluției societății umane contemporane într-o surprinzătoare varietate de domenii ce sunt și astăzi vizibile, cuprinzând acțiuni cotidiene specifice atât sferei private cât și celei publice. Observăm această tradiție romană în societățile moderne nu doar în arhitectura inspirată de tiparele clasice romane sau în sistemele politice de guvernământ contemporane, însăși arta, cultura și educația își au rădăcinile în această amplă moștenire greco-romană, ale căror aspecte azi nu sunt puse la îndoială. Două dintre aceste concepții fac referire la comportamentul uman ce vizează îngrijirea morților, pe de o parte, și tendința de a reglementa fiecare aspect al vieții cotidiene prin litera legii, pe de altă parte.

Grija față de cei trecuți în neființă a mers în tandem odată cu evoluția rasei umane, gama largă de tipare culturale legate de practica funerară stând dovadă pentru unul dintre cele mai des întâlnite și, în același timp, cele mai emoționante comportamente

umane, și anume cele legate de moartea unei ființe apropiate. Preocuparea pentru ce va urma după moarte, ce se va întâmpla cu esența și cu memoria defunctului odată intrat în această etapă a vieții, atât în plan spiritual cât și interiorul comunității sale, s-a dovedit a fi una dintre cele mai răspândite preocupări ale societății umane, indiferent de spațiu și epocă. Iar romanii nu se deosebeau sub nicio formă, ținând cont de ceea ce posteritatea a decis să păstreze până în prezent. Astfel, aceștia făceau eforturi deosebite pentru a asigura trecerea lipsită de evenimente nefericite spre Viața de Apoi, prin finalizarea riturilor și ritualurilor funerare specifice. Mai mult, indiferent de statutul social ori financiar, eforturi se făceau totodată pentru păstrarea vie a memoriei și după moarte¹, nu numai pentru membrii familiei dar și pentru comunitatea din care acesta făcea parte, fie prin plasarea unor forme de comemorare funerară, de la cele mai rudimentare până la cele mai fastuoase, sau printr-o serie de acțiuni repetitive precum celebrarea morților prin sacrificii în cadrul unor sărbători specifice marcate în Calendarul anual roman.

O altă moștenire romană care ne marchează existența noastră în prezent, în activitățile noastre cotidiene, este mereu prezentul sistem juridic ce reglementează societatea umană, aducând ordine acolo unde haosul poate cu ușurință governa. Cu câteva mici excepții, aproape toate societățile occidentale și europene au la baza sistemelor lor juridice principiile dreptului roman, conturându-se ca o adevărată coloană vertebrală a dreptului modern, pe baza căruia s-au construit sistemele legale și judiciare din prezent. O multitudine de principii și acțiuni juridice, de la formele sale incipiente nescrise ori scrise, până la procedura și jurisprudența modernă, toate acestea sunt reflectate în echivalentele lor romane. Acest lucru se datorează faptului că vechii romani aveau tendința de a reglementa tot prin litera legii. Născută cu milenii înaintea erei noastre în cadrul unor culturi antice precum cea a sumerienilor, babilonienilor sau egiptenilor, legea scrisă a urmat îndeaproape evoluția civilizației umane. La rândul său, inspirat fiind de caracterul complex al dreptului grecesc, dreptul roman a avut în vedere într-o primă fază să adapteze principiile predecesorilor săi la propria societate. Iar în decursul evoluției sale, acesta și-a câștigat un loc distinct în istorie, ca fiind complex în simplitate și concis în complexitatea sa specifică. Totodată, fiecare cetățean se baza pe sistemul juridic statal pentru siguranța sa și a proprietății sale de orice formă de violență sau furt.

Acestea fiind spuse, ajungem astfel la punctul central al lucrării de față, și anume locul unde se întâlnesc cele două aspecte ale vieții cotidiene romane discutate succint până acum (grija pentru defuncți și sistemul juridic roman), desemnat în terminologia modernă ca fiind dreptul funerar roman. Folosim aici ideea de terminologie modernă ca rezultat direct al faptului că sistemul juridic roman nu era împărțit în aceleași categorii și domenii de competență asemeni descendenților săi moderni. Astfel, o categorie distinctă a “dreptului funerar” nu a fost niciodată o realitate în uzanța celor ce practicau și conlucrau cu dreptul antic roman. Cu toate acestea, înainte de a deter-

¹ Privitor la acest subiect, vezi, printre alții, Toynbee, 1971; Davies, 1999; Hopkings, 1983; Hope, Marshall, 2000; Hope, 2003; *Eadem*, 2007; Carroll, 2006; Carroll, Rempel, 2011; Rebillard, 2009.

mina unde anume în cadrul sistemului juridic roman putem plasa dreptul funerar, trebuie luate în discuție ce reprezintă în esență acest sistem juridic și care îi sunt bazele pe care se construiește acesta².

Încă de la bun început, legea romană scrisă se baza pe predecesora sa grecească, așa cum Legile celor XII *Tabulae*, primul cod juridic roman marcat în scris, datat în secolul al V-lea îHr, era inspirat de vechiul sistemul juridic atenian³. Cu toate acestea, dreptul roman a evoluat considerabil din acel moment, pentru ca în secolul al II-lea dHr, sursele sale să fie clar definite, așa cum sunt ele enumerate în manualele juridice elementare, redactate de marii juriști, printre care îl amintim pe Gaius, cu ale sale *Instituții*⁴: legile poporului roman (*leges*), actele de legiferare ale plebeilor (*plebiscita*), rezoluțiile senatului (*senatus consulta*), constituțiunile împăraților, edictele celor ce aveau dreptul de a le promulga (consuli, praetori, aedili și guvernatori provinciali) și răspunsurile date de jurisprudență⁵. Pe același principiu, compilatorii lucrării *Corpus Iuris Civilis* din timpul lui Iustinian, în secolul al VI-lea dHr, au decis să adauge secțiunii dedicate *Digestaelor* cuvintele juristului din secolul al II-lea, Sextus Pomponius⁶, pe această cale afirmând că sursele dreptului roman au rămas la fel chiar și după trecerea secolelor⁷.

Complexitatea sistemului juridic roman este de asemenea evidentă și în aplicarea sa în întreg Imperiul roman, pe măsură ce discuții legate de universalismul dreptului roman dezbat ideea conform căreia acesta era singurul sistem la care locuitorii lumii romane apelau. O analiză amănunțită a acestei situații relevă faptul că această alegere depindea mai degrabă de statutul juridic al persoanei ce apela la dreptul roman, fie un cetățean cu drepturi depline ori diminuate (femei sau libertți), sclavi ori străini (*peregrines*). Multitudinea aceasta de persoane “legale” aveau libertatea de a alege acel sistem juridic care le putea servi mai bine cauzei pentru care se apela la el, fie el drept

² Cu privire la sursele dreptului roman, vezi Robinson, 1997.

³ Pentru o discuție mai amplă asupra dreptului funerar roman și Legea celor XII *Tabulae*, vezi Crețulescu, Mureșan, 2014, p. 865-866. De asemenea, pentru o analiză amănunțită a categoriilor juridice ale persoanelor și proprietății în Legea celor XII *Tabulae*, vezi Watson, 1975.

⁴ Gai. *Inst.*, I, 1.2: *Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius edicendi habent, responsis prudentium* – Dreptul roman este constituit din statute, plebiscite, *senatus consulta*, constituțiunile împăraților, edictele magistraților autorizați să facă acest lucru, și opiniile juriștilor (traducere după Poste, 1904, p. 1).

⁵ Humfress, 2013, p. 75.

⁶ *Dig.* I, 2, 2, 12.

⁷ “*Thus in our state either it is laid down by the law, that is by statute; or there is our own jus civile, which is grounded without formal writing in nothing more than interpretations by learned jurists; or there are statutory actions-at-law, which govern forms of process; or there is plebiscite law which is settled without the advice and consent of the senate; or there is a magisterial edict, whence honorary law derives; or there is a senatus consultum which is brought in without statutory authority solely on the decision of the senate; or there is an imperial enactment (constitution), the principle being that what the emperor himself has decided is to be observed as having statutory force*”. – traducere în engleză a sursei antice, Watson, 1985, 1.2.2.12.

local sau imperial, *ius gentium* sau dreptul local al *poleis*-urilor grecești, cu precădere în acele spețe ce aparțineau dreptului privat⁸. Sursele oficiale ale dreptului roman vedeau lumea reglementată de dreptul universal al Romei și al împăraților ei. Cu toate acestea, conducerea centrală nu putea controla viețile supușilor săi în sfera dreptului, nici nu încerca, de altfel, să facă acest lucru. Cu alte cuvinte, există oare o discrepanță între teoria juridică și practica în vigoare? Cât de mult se apropia “legea din cărți” de “legea în acțiune”? Iar pentru a analiza corespunzător aspectul practic al dreptului, este necesar să se pornească de jos în sus și nu invers⁹. Iar această etapă este cea unde epigrafia și sursele literare relevante pot să contribuie cu adevărat și să determine maniera în care se apela la dreptul roman într-un anumit spațiu și într-o anumită epocă.

Un astfel de areal specific este cel al provinciilor romane de la Dunărea de Jos, ce se remarcă la nivelul întregii lumi romane ca fiind locul unde Orientul întâlnește Occidentul, unde cultura latină fie se adaptează ori este la rândul său adaptată la cea elenistică, la acest fapt adăugându-se și comportamentul juridic cutumiar local, dedus ca fiind utilizat de populația indigenă. Motivul pentru care zona aceasta a fost aleasă în analiza de față este acela de a atesta anvergura aplicabilității dreptului imperial central, ori, de ce nu, a eludării acestuia în provinciile de graniță de la Dunărea de Jos, prin utilizarea în acest scop a evidențelor epigrafice, coroborate cu textele juridice în vigoare la un anumit moment dat.

Întorcându-ne la un comportament uman aparte, acela al atitudinii față de morți și a tot ce presupunea moartea cuiva, trebuie avut mereu în vedere relația dintre viața cotidiană și drept, o preocupare pentru o mare parte a populației lumii antice și locul unde se întâlnesc o serie de concepte precum familia și societatea romană, dihotomia dintre drept sacru și drept secular, între lege și cutumă și așa mai departe¹⁰. Totodată, ne atrage atenția asupra uneia dintre cele mai ciudate enigme ale dreptului roman, unde anume plasăm dreptul funerar roman în interiorul sistemului juridic roman?

Ne întoarcem la *Digestaele*¹¹ lui Iustinian, pentru a înțelege mai bine diviziunea dreptului roman, așa cum o vedeau juriștii din acea vreme, juriști precum celebrul Ulpianus: “*Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. publicum ius est quod ad statum rei romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit. Privatum ius tripartitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus*”¹² - există două ramuri ale studiului juridic: dreptul public și cel privat. Dreptul public este acela care respectă constituirea statului roman, privat, cel ce respectă interesele indivizilor, unele fiind de interes public, altele de interes privat. Dreptul public acoperă treburile religioase, preoțimea și oficiile statului. Dreptul privat este tripartit, fiind derivat din principiile de *ius naturalis*, *ius*

⁸ Humfress, 2013, p. 79-82. Vezi totodată și Crook, 1984, p. 18-35.

⁹ Humfress, 2013, p. 92-94.

¹⁰ Crook, 1984, p. 133.

¹¹ Pentru o traducere în limba engleză a sursei antice, diferită de cea a lui Watson, 1985, preferând astfel o perspectivă mai degrabă literară decât una juridică, vezi Scott, 1932.

¹² *Dig.* I, 1, 1, 2.

gentium sau *ius civile*¹³. Cu alte cuvinte, cele sacre (chestiunile religioase) aparțin guvernării zeilor, în timp ce chestiunile publice aparțin corpului cetățenesc¹⁴. Luând astfel în considerare natura practicii funerare, implicând deopotrivă chestiuni de ordin sacru și public, unde anume pe axa dintre reglementările pontificale și cele civile plasăm dreptul funerar roman?

Sursele literare de la operele lui Marcus Tullius Cicero până la tratatele juridice ale juriștilor secolelor II–III dHr, culminând cu *Codex Iustiniani*, au dat dovadă că de-a lungul secolelor de istorie romană persistă dificultatea de a teoretiza dreptul și religia, amândouă subjugate influențelor exterioare lor (schimbări de ordin politic, social sau cultural). De aceea, situația prezentată din vremea lui Cicero ar putea să difere de sistemul juridic al secolului al III-lea și poate cu atât mai mult de cel păstrat în secolul al VI-lea, chiar dacă lucrarea *Corpus Iuris Civilis* se bazează pe predecesorii săi mai vechi într-o pondere mai mare decât oricare alte *corpora* juridice de dinaintea lui (*corpora* precum *Codex Theodosianus*). Cu toate acestea, cuvintele lui Cicero ce indică faptul că drepturile funerare sunt asociate în egală măsură cu legea pontificală și cu cea civilă¹⁵, se dovedesc a fi atemporale.

Dificultatea în a separa legea civilă de cea religioasă¹⁶ în ceea ce privește practica funerară pornește de la natura ambiguă a mormântului în șine, elementele sale fiind deopotrivă supuse atât legii comerciale cât și celei pontificale¹⁷. Acest fapt se datorează utilizării a două concepte diferite pentru a identifica mormântul tipic roman în textele juridice ale epocii, și anume *sepulchrum* și *monumentum*. Cele două concepte sunt cu ușurință explicate de Ulpian¹⁸, cuvinte înregistrate și în *Digestae*le lui Iustinian: *Sepulchrum est, ubi corpus ossave hominis condita sunt*¹⁹ (- un mormânt desemna locul unde rămășițele umane au fost îngropate²⁰), în timp ce *Monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat*²¹ (- un monument desemna ceea ce există pentru a păstra memoria defunctului²²). O proprietate de pământ putea fi luată în considerare cu intenția de a îngropa pe cineva în cadrul ei doar dacă nu avea vreun scop destinat celor vii, precum loturile destinate agriculturii, conform celor spuse de Platon la un moment dat²³, sau locurile publice²⁴.

¹³ Traducere din limba engleză după Watson, 1985, 1.1.1.2.

¹⁴ Ando, Rüpke, 2006, p. 8.

¹⁵ Cic. *Leg.*, II, 45-47. Pentru o traducere în limba engleză a sursei antice, vezi Keyes, 1928.

¹⁶ Privitor la religie și alte aspecte ale dreptului roman, vezi Tellegen-Couperus, 2012; Thomas, 1999 și *Idem*, 2004; iar pentru antichitatea târzie, vezi Ando, Rüpke, 2006 și Rebillard, 2014.

¹⁷ În legătură cu acest aspect, a se consulta și de Visscher, 1963, p. 42-82; Crook, 1984, p. 133-138; Thomas, 2004, p. 40-77; Kaser, 1978, p. 15-92.

¹⁸ Ulp. *Ed.* 25.

¹⁹ *Dig.* XI, 7, 2, 5.

²⁰ Traducere după Watson, 1985, 11.7.2.5.

²¹ *Dig.* XI, 7, 2, 6.

²² Traducere după Watson, 1985, 11.7.2.6.

²³ Plato apud. Cic. *Leg.* II, 67.

²⁴ Privitor la conflictul dintre necropolele urbane și locurile publice la Roma, vezi Bodel, 2014.

Mai mult, avem de a face cu un *sepulchrum* doar după consacrarea locului de înmormântare, prin inhumarea rămășițelor celui defunct și după ce au fost îndeplinite ritualurile religioase cuvenite, așa cum afirmă Cicero în opera citată²⁵. Pe de altă parte, divinul Hadrian a afirmat într-un rescript²⁶ faptul că un monument funerar (*monumentum*) este ceea ce a fost construit ca un monument, adică, sub forma unei protecții a locului unde corpul este înmormântat²⁷. Mai mult, Florentius²⁸ nota că, în general, un monument desemna ceva realizat cu scopul de a servi ca memorial pentru posteritate; dacă un corp sau rămășițele sale sunt plasate în acesta, el devine mormânt; altfel, devin un monument memorial, ceea ce grecii numesc cenotaf²⁹. Totodată, dacă exista doar monumentul și niciun mormânt, acesta putea fi vândut de oricare parte, iar dacă avem de a face cu un cenotaf, vânzarea acestuia trebuie stipulată în testament, deci și acesta putea fi vândut. Cei doi împărați Marcus Aurelius și Lucius Verus, printr-un rescript³⁰, afirmă că acest tip de construcție nu este una de factură religioasă³¹.

Așa cum arată textele juridice, cu precădere luând în considerare termenii folosiți, putem cu ușurință observa că, alături de dualitatea specifică mormântului (*monumentum/sepulchrum*), avem totodată opoziția dintre *locus religiosus* și *locus purus* cu referire la locul de înmormântare³². Gaius, în ale sale *Instituții*, clar specifică faptul că cele supuse dreptului divin sunt lucrurile sacre și cele religioase³³ (*Divini iuris sunt veluti res sacrae et religiosae*)³⁴, iar un lucru religios devine astfel prin prisma voinței private, când un individ înmormântează un corp în proprietatea sa, cu condiția ca acesta să aibă dreptul de a face asta³⁵ (*Religiosum vero nostra voluntate facimus mortuum*

²⁵ Cic. Leg. II, 57: “Yet their places of burial do not really become graves until the proper rites are performed and the pig is slain. And the expression which has now come to be used in regard to all who are buried, namely, that they are ‘laid in the earth’, was then confined to those cases where earth was cast upon the bodies and covered them. The existence of this custom is confirmed by the rules of the pontiffs. For until turf is cast upon the bones, the place where a body is cremated does not have a sacred character; but after the turf is cast, [the burial is considered accomplished, and the spot is called a grave].” – traducere în limba engleză a sursei citate – Keyes, 1928, p. 441-443.

²⁶ *Monumentum autem sepulchri id esse divus hadrianus rescripsit, quod monumenti, id est causa muniendi eius loci factum sit, in quo corpus impositum sit.* - Macer, Dig. XI, 7, 37, 1.

²⁷ Traducere după Watson, 1985, 11.7.37.1.

²⁸ *Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita: in qua si corpus vel reliquiae inferantur, fiet sepulchrum, si vero nihil eorum inferatur, erit monumentum memoriae causa factum, quod graeci kenotafion appellant* - Dig. XI, 7, 42.

²⁹ Traducere după Watson, 1985, 11.7.42.

³⁰ Ulp. Dig. XI, 7, 6, 1: *Si adhuc monumentum purum est, poterit quis hoc et vendere et donare. si cenotaphium fit, posse hoc venire dicendum est: nec enim esse hoc religiosum divi fratres rescripserunt.*

³¹ Traducere după Watson, 1985, 11.7.6.1.

³² Vezi și Thomas, 2004, p. 46 și p. 69; Crook, 1984, p. 133-134; de Visscher, 1963, p. 43-63; Ando, Rüpke, 2006, p. 8-11.

³³ Traducere după Poste, 1904, p. 122.

³⁴ Cai. *Inst.* II, 3.

³⁵ Traducere după Poste, 1904, p. 122.

inferentes in locum nostrum, si modo eius mortui funus ad nos pertineat)³⁶. Cu alte cuvinte, îndeplinirea riturilor religioase cuvenite³⁷ odată cu înmormântarea propriu-zisă a rămășițelor celui defunct, transformă locul de înmormântare în *locus religiosus*, aflat sub protecția dreptului religios. Pe de altă parte, Ulpian oferă o definiție concisă a ceea ce se intitula *locus purus*, ca fiind un loc “obișnuit”, ce nu este nici sacru, nici sfânt, nici religios, ci pare a fi liber de oricare astfel de etichetare³⁸ (*Purus autem locus dicitur, qui neque sacer neque sanctus est neque religiosus, sed ab omnibus huiusmodi nominibus vacare videtur*)³⁹. Pentru a simplifica afirmația, caracterul religios al mormântului este dat de prezența fizică a rămășițelor pământești ale defunctului, definindu-i astfel funcția funerară, ce nu poate fi schimbată de nimic, pentru că orice acțiune ce poate altera caracterul sepulcral al mormântului este strict interzisă de lege⁴⁰.

Cu toate acestea, trebuie afirmat că nu tot lotul funerar devenea religios, ci doar acea parte unde era înhumat defunctul, conform spuselor lui Ulpianus⁴¹ (*Celsus autem ait: non totus qui sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est*)⁴². Altfel spus, dacă există rămășițe umane asociate monumentului funerar, statutul de *locus religiosus* ce este câștigat de *sepulchrum* se extinde și asupra monumentului, ce este la rândul său protejat de dreptul religios. În caz contrar, dacă este înlăturat obiectul sacralității ce este menit să fie protejat, rămășițele umane, monumentul revine celor profane, devenind *purus*, un obiect non-religios, supus dreptului comercial. Cu alte cuvinte, rămășițele pământești sunt factorul decisiv în garantarea statutului de *res religiosae*, ce era limitat doar mormântului, asigurându-i astfel funcția funerară și, prin urmare, inviolabilitatea, inalienabilitatea și imunitatea sa în fața cesiunilor⁴³.

Acestea erau reglementările teoretice privitoare la statutul juridic al loturilor funerare și ale mormintelor. În același timp, acest fapt nu împiedica neapărat proprietarii mormintelor de a încerca să extindă calitatea de inalienabilitate garantată de funcția religioasă a mormântului la zonele adiacente acestuia, considerate în fața legii ca fiind *locii puri*, aflate în afara protecției pontificale și sacre, supuse pericolelor generate de dreptul comercial, precum transmiterea testamentară sau succesiunea legală. O atare metodă era marcarea a mărimii lotului funerar în partea finală a epitafului înscris pe monumentele vizibile, lot funerar se contura adesea în spațiile urbane prin delimitări constructive variate⁴⁴. Această practică indica efortul de a păstra spre posteritate mărimea inițială a proprietății funerare, iar monumentele ce protejau rămășițele

³⁶ Cai. *Inst.* II, 6.

³⁷ Vezi nota 25.

³⁸ Traducere după Watson, 1985, 11.7.2.4.

³⁹ *Dig.* XI, 7, 2, 4.

⁴⁰ de Visscher, 1967, p. 70.

⁴¹ Traducere după Watson, 1985, 11.7.2.5.

⁴² *Dig.* XI, 7, 2, 5.

⁴³ Thomas, 2004, p. 45. Vezi și *Cod.Iust.* III, 4, 9; *Dig.* XLV, 1, 83, 5; *Dig.* VIII, 4, 4. *Dig.* XLI, 2, 31, 1 și de Visscher, 1867, p. 65-73 referitor la discuția privitoare la inalienabilitatea relativă a mormântului.

⁴⁴ Pentru o topografie a mormintelor în teritoriul provincial, vezi Pearce, 2011 sau Toynbee, 1971, p. 73-74.

umane nu erau menite să fie vândute prin lege, nici să fie moștenite de urmași, ce ar fi putut astfel dispune de acestea după bunul plac⁴⁵. Iar prin inscripționarea mărimii exacte a lotului pe placa funerară⁴⁶ se poate înțelege ca un efort adițional în asigurarea integrității proprietății funerare după deces, toate având ca singur scop protejarea memoriei celui defunct.

Un bun exemplu ce atestă maniera în care teoria se aplică în practică privește ideea conform căreia monumentul este supus dreptului comercial atunci când nu este asociat rămășițelor defunctului, fapt ce aduce după sine riscul de a fi vândut sau distrus într-un fel sau altul de cei ce îi supraviețuiesc defunctului. Astfel, pentru a evita o astfel de acțiune, formule speciale erau adăugate, de regulă, la finalul epitafurilor, pentru a preveni înstrăinarea monumentelor funerare, precum formula deja amintită în notele anterioare de *Hoc monumentum heredem non sequetur*. Însemnând literalmente că monumentul nu îi urmează pe moștenitori, formula era menită să limiteze acțiunile supraviețuitorilor legate de atributele și funcția monumentului funerar și să se asigure că acesta va continua să mențină vie memoria celui trecut în neființă. Cu alte cuvinte, situația reflectă nevoia de a reitera un principiu cunoscut al dreptului funerar, astfel încât să poată fi protejată proprietatea sepulcrală.

Această formulă funerară, înregistrată în inscripții începând cu secolul al II-lea dHr, este des întâlnită pe monumentele de tip familial, și anume morminte unde dreptul de înmormântare este transmis doar membrilor familiei, cetățeni născuți liberi ori liberi ce poartă numele familiei (cu precădere rudele agnate), ori sclavi născuți în casă, indiferent de statutul lor de moștenitori desemnați sau nu. În mod surprinzător, mormintele familiale tind să depășească în număr pe cele ereditare (acolo unde dreptul de înmormântare este transmis doar moștenitorilor desemnați, indiferent de apartenența lor familială ori lipsa acesteia), cel puțin la Roma sau în Italia⁴⁷. Mai mult, pericolele ce amenințau aceste morminte familiale erau inhumarea unor corpuri străine în sepulcre și cesiunile ereditare. Astfel, proprietarii inițiali ai mormintelor au găsit metode de a preveni aceste riscuri fie prin apelul la pedepsele pecuniare (amenzile funerare) pentru înmormântări secundare nedorite, ori prin apelul la formule epigrafice specifice care previn cesiunea ereditară, o deprindere favorită a practicii jurisprudenței⁴⁸.

Întâlnim rar formula H.M.H.N.S. pe monumente funerare ce aparțin personalului militar de pe *limesul* Dunării de Jos. În Moesia Superior, o stelă funerară de la *Heraclea Lyncestis* a fost ridicată pentru Caius Cornelius Magnus, un *ex imunnis* și *beneficiarius* în legiunea a VII-a Claudia, cu o carieră militară urmată de una civilă ca *decurio* și *Ilvir coloniae Scupinorum* (autoarea corpusului indică proveniența monumentului în anticul *Scupi*, cu toate că acesta a fost descoperit într-un sat din teritoriul Bitolei,

⁴⁵ De aici și utilizarea formulei epigrafice *H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur)* la finalul inscripțiilor funerare.

⁴⁶ Prin formulele epigrafice (*in fronte / in agro, retro*), cu exemplele edificatoare de la *Viminacium* (IMS II, 104), *Novae* (Conrad 2004, 235-236, nr. 408, pl. 122, 3.). Privitor la acest subiect, vezi și Crețulescu, Mureșan, 2014.

⁴⁷ de Visscher, 1963, p. 101.

⁴⁸ de Visscher, 1963, p. 102.

Macedonia - anticul *Heraclea Lyncestis*⁴⁹:

*C(aio) Cornelio C(ai) f(ilio) Fa/bia Magno Be/ryto vixit annis LXXV / militavit annis XXI in / leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(fideli) beneficiari/us et inmunis dec(urio) et / Ilvir col(oniae) Scupinorum / h(ic) s(itus) e(st) / Publicia Secunda uxor / ex testamento f(aciendum) c(uravit) / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵⁰.

Totodată, la *Timacum Minus*, avem stela funerară a lui Caius Iulius Herculanus, veteran al aceleiași legiune *VII Claudia*⁵¹, avînd inscripția:

*D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Her/culanus vet(eranus) / leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) / se vivo posuit / et Antoniae Vi/biae con(iugi) b(ene) m(erenti) / vix(it) an(nos) L / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵².

În Moesia Inferior, avem la *Novae* stela funerară a lui Severus, veteran al legiunii *I Italica*, născut într-un alt centru militar, *Oescus*, menționând totodată și suprafața exactă a lotului funerar⁵³:

*---] / [---] C(ai) / f(ilius) Papiria Se/verus Oesc(i) / vet(eranus) leg(ionis) I Ita(licae) / et Marciae / Marcellae / coniugi f(ecit) / h(oc) m(onumentum) p(ositum) in f(ronte) p(edes) LXXX / in agr(o) p(edes) LXXX h(eredem) / n(on) s(equetur)*⁵⁴.

Iar la *Troesmis* avem altarul funerar al lui Titus Rascanius Fortunatus, un *medicus*, servind probabil în legiunea staționată aici, *V Macedonica*, avînd la finalul epitafului formula H.M.H.N.S.⁵⁵:

*[Dis M]an(i)bus / [T(itus) Ras]canius / [For]tunatus / [Poll]ia Faventia / [medic]us an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) / [cui mo]n(u)mentum / [Rasca]nia Phoebe et / [T(itus) Rascan]ius Euty chu(s) / [hered]es f(aciendum) c(uraverunt) h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵⁶.

În Dacia Superior întîlnim această formulă pe două monumente funerare aparținând populației civile, amîndouă provenind din *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*:

*D(is) M(anibus) // Aureliae Victoriae / incomparabili feminae / Fortunatus Aug(usti) lib(ertus) / adiut(or) tabular(ii) / coniugi karissimae / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵⁷

și

*D(is) M(anibus) / C(ai) Iul(i) C(ai) f(ili) Rufi dom(o) Vimin(acio) ann(orum) XX Iul(ia) / Gemellina fratri pientissimo et / M(arco) Aurel(io) M(arci) f(ilio) Maximo mens(ium) VIII / Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵⁸.

⁴⁹ IMS VI, 45.

⁵⁰ EDH, nr. HD032818.

⁵¹ IMS III/2, 32.

⁵² EDH, nr. HD032965.

⁵³ ILBulg, nr. 306.

⁵⁴ EDH, nr. HD025152.

⁵⁵ IScM V, nr. 193.

⁵⁶ EDH, nr. HD043216.

⁵⁷ IDR III/2, nr. 396 = EDH nr. HD047409.

⁵⁸ IDR III/2, nr. 418 = EDH nr. HD047500.

Cu toate acestea, poate cea mai eficientă metodă de protecție a mormântului și, prin extensie, a monumentului său, cădea sub jurisdicția legilor privitoare la profanarea mormintelor⁵⁹. Autorii antici cu aplecare juridică au definit cu claritate ceea ce era considerat a fi *violatio sepulchri* și care erau pedepsele potrivite acestui act de impietate, pedepsele pecuniare fiind cele mai răspândite și mai la îndemână pentru locuitorii lumii romane⁶⁰.

Astfel, avem două cazuri ce trezesc interes în chestiunea de față, și anume două epitafuri bilingve din Moesia Inferior. Primul este o placă funerară provenită de la *Tomis*⁶¹, ridicată încă din timpul vieții de Valerius Valens, veteran al flotei moesice, pentru sine și soția sa. Cele două epitafuri nu sunt complet identice, cel din limba greacă are la finalul său în plus față de cel în latină formula de interdicție a violării sepulcrului prin înmormântare secundară ilegală sau ararea deasupra acestuia, sub incidența plății unei amenzi de o valoare rămasă necunoscută în prezent:

*D(is) M(anibus) / Val(erius) Valens vet(eranus) [classis] / Fl(aviae) Moesie(!) me[m]oriam feci vi]/vo meo mi et [dulcissi]/me(!) co(n)iugi m[ea]e ---] // [τῆν γλυκὴν τάτην σύνβιον· [ὅς ἂν] / [ἄλλο]ν τιν' ἀντέθη νε[κρὸν] / [ἢ] πολ[ύ]ῃσει <τ>iv<η> τῷ φίσκῳ δ(ηνάρια) [— —]*⁶².

Cel de al doilea exemplu este o placă funerară de la *Odessos*⁶³, realizată de Malius Secundus, *beneficiarius consularis*, pentru soția sa, Antistia Firmina. Ceea ce este deosebit de interesant în acest exemplu este faptul că partea redactată în limba greacă din epitaf nu este o traducere fidelă a celei în limba latină, așa cum s-a putut observa în cazul anterior, textul grecesc indicând aici interzicerea distrugerii monumentului sub incidența plății unei amenzi către autoritățile orașului:

*[D(is) M(anibus)] / et memoriae Antistiae Firmi/ne co(n)iugi rarissime quae vixit / mecum ann(os) XXIII Malius Secundus / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) maritus f<e>cit me poni // εἴ τις ἐν τούτῳ τῷ ἠρώῳ ὄπου κεῖτε / ἢ προγεγραμμένη θελήσει ἄλλον / ἕτερον θεῖναι δώσει τῷ ταμίῳ |(δηνάρια) βφ' / καὶ τῇ Ὀδησσειτῶν πόλι |(δηνάρια) βφ'*⁶⁴.

Ceea ce putem observa din aceste două cazuri este faptul că avem de a face cu o încercare de limitare a posibilității de violare a monumentului prin inscripționarea pedepsei pecuniare în limba vorbită de majoritatea populației locuitoare în cele două orașe grecești, chiar dacă posesorii celor două monumente sunt vorbitori de latină. Mesajul funerar era menit să fie văzut și înțeles de comunitatea în care familia conviețuia dar și de către ocazionalii trecători.

Un exemplu deosebit de interesant care dovedește că există o clară diferență între teorie și practică, că sunt cazuri în care populația nu pare a aplica litera legii, ne

⁵⁹ Privitor la această problematică, vezi de Visscher, 1963, p. 101-115; Rebillard, 2009, p. 58-80; Thomas, 2004, p. 57-69; Creaghan, 1951, și totodată Mureșan, Mureșan, 2015; Mureșan, Mureșan, 2016 și Sassu, Radulova, 2014 pentru o discuție aprofundată.

⁶⁰ Vezi Mureșan, Mureșan, 2016 pentru bibliografia aferentă subiectului.

⁶¹ IScM II, 199.

⁶² EDH nr. HD044380.

⁶³ CIL III, 14458¹.

⁶⁴ EDH, nr. HD044401

poartă la o distanță relativă de limitele provinciilor dunărene spre anticul oraș grecesc *Thessalonika*. O parte a sarcofagelor produse local prezintă pe fața acestora urme ale epitafului inițial, care a fost șters de un al doilea proprietar, ce dorește ca propriul epitaf să fie inscripționat în locul lui. Un atare exemplu este sarcofagul fragmentar ce a fost cumpărat de o soție pentru soțul său decedat, pentru a fi utilizat de familia sa, amenințând posibili infractori care ar îndrăzni să deschidă mormântul cu o acțiune în instanță (ὄφείξει), monument datat în prima jumătate a secolului al III-lea d.Hr.⁶⁵. Aspectul interesant al acestui monument este faptul că epitaful inițial, cel puțin ultima linie a textului acestuia, a supraviețuit până azi, nefiind martelat corespunzător în antichitate, purtând la rândul său o interdicție de violare a mormântului. Cei care vor îndrăzni să deschidă mormântul sunt obligați astfel să plătească o anumită sumă către “*cele mai sfinte*”⁶⁶.

Așa cum este evident prin prisma acestui exemplu, monumentul funerar a fost cumpărat. Astfel, o întrebare se face remarcată, cum este posibil să fie vândut și cumpărat un lot ori monument funerar odată consacrat? Din nou textele juridice antice ne dau răspunsul. Legea interzicea alienarea prin comerț a locurilor sacre și religioase⁶⁷; pe de altă parte, dacă se menținea funcția funerară, vânzarea sau cumpărarea erau permise, așa cum stipulează Pomponius⁶⁸.

Această situație este de asemenea menționată de juristul Iulius Paulus în ale sale *Opinii*⁶⁹, afirmând faptul că atunci când o proprietate de pământ era vândută, terenul consacrat nu se transmite cumpărătorului, nici nu obține dreptul de a înmormânta pe cineva în cadrul acestuia⁷⁰. Cu alte cuvinte, locurile religioase nu erau supuse dreptului comercial, acțiuni împotriva vânzărilor ilegale de *loca religiosa* sub falsa pretenție că ar fi “obișnuit” erau permise de autorități⁷¹. Însă, dacă avem doar monumentele, ce sunt încă *loca pura*, acestea puteau fi vândute sau cedate. În fapt, deși mormintele sunt inalienabile prin lege, există un număr impresionant de inscripții în lumea romană care înregistrează cesiuni, achiziții sau donații de părți sau monumente întregi, iar prin acest lucru înțelegem că astfel de vânzări sau cesiuni nu erau ieșite din comun⁷². Cu toate acestea, unele dintre acestea s-ar putea referi la vânzarea sau cesiunea de *loca pura* în

⁶⁵ SEG 24, 1969, nr. 569, Nigdelis 2006, p. 387-390, nr. 11, pl. 94.

⁶⁶ Epitaful inițial, azi martelat parțial: [τι]ς· ἔτερος / το[λήμηση ἀνὸ]ξε ! δόσ[ει], ἱερωτά[τω], Nigdelis 2006, p. 387.

⁶⁷ Dig. XVIII, 1, 6: *Sed Celsus filius ait hominem liberum scientem te emere non posse nec cuiuscumque rei si scias alienationem esse: ut sacra et religiosa loca aut quorum commercium non sit, ut publica, quae non in pecunia populi, sed in publico usu habeatur, ut est Campus Martius.*

⁶⁸ Dig. XLVII, 12, 5: *Utimur eo iure, ut dominis fundorum, in quibus sepulchra fecerint, etiam post venditos fundos adeundorum sepulchrorum sit ius. Legibus namque praediorum vendendorum cavetur, ut ad sepulchra, quae in fundis sunt, item eius aditus ambitus funeri faciendi sit.*

⁶⁹ Paulus, *Sent.*, I, 21, 7.

⁷⁰ Traducere după Scott, 1932, Paul.I.21.7.

⁷¹ Ulp. *Dig.* XI, 78, 1: *Si locus religiosus pro puro venisse dicetur, praetor in factum actionem in eum dat ei ad quem ea res pertinent.*

⁷² de Visscher, 1963, p. 66.

cadrul mormântului, părțile lipsite de înmormântări la momentul vânzării (spre exemplu, nișele din *columbaria*). Însă, dacă avem de a face cu teren deja consacrat, nu ne aflăm în fața unei vânzări *per se* (caracteristică a *ius commercii*), ci suntem în situația unui transfer de drept de înmormântare (*ius sepulchri*), ce nu afectează funcția funerară a mormântului⁷³.

Întorcându-ne la sarcofagul de la *Thessalonika*, acesta putea fi interpretat în trei maniere. Prima teorie este aceea că proprietarii inițiali fie nu mai erau în viață sau se mutaseră din oraș, astfel încât mormântul a fost lăsat în urmă fără a avea pe cineva să se îngrijească de el, astfel aflându-se în pericol să devină *res nullius* (un obiect fără proprietar, ce nu poate di supus nici unui drept, fie religios ori profan) și poate deci să fie pus din nou pe piață spre a fi vândut⁷⁴. O a doua teorie se leagă de posibilitatea de a avea de a face cu un transfer de *ius sepulchri*, dreptul de înmormântare garantat de proprietarul inițial, ce îl poate ceda prin testament cui îi este pe plac. O a treia teorie, ceva mai drastică și mai improbabilă de altfel, indică faptul că atât proprietarul inițial cât și cel de al doilea proprietar nu au urmat litera legii și că aceste amenințări ar fi de fapt lipsite de substanță, menite doar să indice valoarea pecuniară a mormântului⁷⁵.

Cu toate acestea, exemplele literare și epigrafice prezentate în paginile de față indică existența unui conflict permanent între teorie și practică, între legea scrisă, aplicabilă la scara întregului Imperiu, și acțiunile personale ale locuitorilor săi, care se bazează, într-o primă instanță, pe propriile cutume, legi cu caracteristici locale. Rescriptele imperiale stau dovadă pentru nevoia de a soluționa dispute locale sau pentru a reitera cu scopul de a scoate în evidență un anumit aspect al legii centrale. Dunărea de Jos, locul de întâlnire dintre Est și Vest în lumea romană, oferă exemple edificatoare pentru a sublinia fie contactul ori conflictul, după caz, dintre dreptul local și cutumă, pe de-o parte, și dreptul imperial, pe de alta, având ca rezultat o aplicabilitate diferită a teoriei în practică. Și totodată, aceste problematice avute în discuție în cele de mai sus sunt un alt exemplu care alimentează ideea de complexitate nu numai a dreptului dar și a acțiunilor realizate de indivizi cu scopul de a se asigura că memoria lor va supraviețui propriei generații.

⁷³ Vezi o discuție aprofundată a problematicii în de Visscher, 1963, p. 67-70.

⁷⁴ Crook, 1984, p. 133.

⁷⁵ Vezi și cazul interesant al reutilizării de monumente funerare la Roma în Cupello, Hughes, 2010.

BIBLIOGRAFIE

- Ando, Rüpke, 2006 Clifford ANDO, Jörg RÜPKE (eds), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006, 176 pg., ISBN 3-515-08854-7, 978-3-515-08854-1.
- Bodel, 2014 John BODEL, *Life and death of ancient Roman cemeteries: Living with the dead in imperial Rome*, În: Chrystina HÄUBER, Franz X. SCHÜTZ, Gordon M. WINDER (eds), *Reconstruction and the Historic City: Rome and Abroad – an interdisciplinary approach*, Beiträge zur Wirtschaftsgeographie, 6, Hausdruckerei der Ludwig-Maximilians-Universität München, München, 2014, 272 pg., ISBN 978-3-931349-41-7.
- Carroll, 2006 Maureen CARROLL, *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2006, 332 pg., ISBN 0-19-929107-1, 978-0-19-929107-6.
- Carroll, Rempel, 2011 Maureen CARROLL, Jane REMPEL (eds), *Living through the dead. Burial and commemoration in the Classical world*, Oxbow Books, Oxford, 2011, 208 pg., ISBN 1842173763, 978-1842173766.
- CIL*
- Conrad, 2004 Sven CONRAD, *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Casa Libri, Leipzig, 2004, 280 pg. + 140 pl., ISBN 3-00-012056-4.
- Creaghan, 1951 John S. CREAGHAN, *Violatio Sepulcri: An Epigraphical Study*, Princeton University, Princeton, dissertation (PhD, mss), 2 vol., 1951.
- Crețulescu, Mureșan, 2014 Ioana CREȚULESCU, Lucian-Mircea MUREȘAN, *Defining the sepulchral lot on Roman funerary monuments – considerations on applying Roman law in archaeology based on an ancient sources study*, În: *ArheoVest*, Nr. II: [Simpozion ArheoVest, Ediția a II-a:] *In Honorem Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare*, Asociația "ArheoVest" Timișoara, JATEPress Kiadó, Szeged, 2014, Vol. 1: [12] + XXIV + [2] + 33–492 + [2] pg. + DVD, Vol. 2: [10] + [2] + 497–1013 + [2] pg., ISBN 978-963-315-228-7 (Összes/General), ISBN 978-963-315-220-1 (Vol. 1), ISBN 978-963-315-221-8 (Vol. 2); Vol. 2, pp. 863–873, on-line <http://arheovest.com/simpozion/arheovest2/40.pdf>
- Crook, 1984 John A. CROOK, *Law and Life in Rome, 90 B.C. – A.D. 212*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1984, 350 pg., ISBN 080149273.
- Cupello, Hughes 2010 Katherine E. CUPELLO, Lisa A. HUGHES, *Reuse, the Roman Funerary Monument and the Rabirii: Violation of Memory or Commemoration of Past and Present?*, În: *Censura, riscrittura, restauro*, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, serie 5, 2/1, 2010, pp. 3-23.
- Davies, 1999 Jon DAVIES, *Death, Burial and Rebirth in the Religions of Antiquity*, Routledge, London, New York, 1999, 246 pg., ISBN 0-415-12991-5.
- de Visscher, 1963 Fernand de VISSCHER, *Le droit de tombeaux romanis*, Giuffrè, Milan, 1963, 340 pg.
- EDH* *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, on-line <http://www.uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh>

- Hope, Marshall 2000 Valerie M. HOPE, Eireann MARSHALL (eds), ***Death and Disease in the Ancient City***, Routledge, London, New York, 2000, 198 pg., ISBN 0-415-21427-0.
- Hope, 2003 Valerie M. HOPE, *Remembering Rome. Memory, funerary monuments and the Roman Soldier*, În: Howards WILLIAMS (ed), ***Archaeologies of Remembrance. Death and Memory in Past Societies***, Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York, 2003, 310 pg., ISBN 0-306-474 51-4.
- Hope, 2007 Valerie M. HOPE, ***Death in Ancient Rome. A sourcebook***, Routledge, London, New York, 2007, 274 pg., ISBN 0-415-33158-7, 978-0-415-3 3158-6.
- Hopkings, 1983 Keith HOPKINS, ***Death and Renewal***, Sociological Studies in Roman History, 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, 276 pg., ISBN 0-521-27117-7.
- Humfress, 2013 Caroline HUMFRESS, *Laws' Empire: Roman Universalism and Legal Practice*, În: Paul J. DU PLESSIS (ed), ***New Frontiers. Law and Society in the Roman World***, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013, 246 pg., ISBN 978-0-7486-6817-5.
- IDR ***Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiunile Daciei Romane***, București. I. I. RUSSU (coord.): I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Täblițele cerate* (I. I. RUSSU), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (Gr. FLORESCU, C.C. PETOLESCU), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (I.I. RUSSU et alii), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (I.I. RUSSU et alii). 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală* (I.I. RUSSU et alii), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (I.I. RUSSU), 1988; III/5: *Inscriptions d'Apulum*, (I. PISO), Paris, 2001; III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, (Cl. L. BĂLUȚĂ), București, 1999.
- ILBulg Boris GEROV, ***Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae***, Serdicae: In Aedibus Universitatum "Kliment Ohridski", Sofia, 1989, 232 pg + 85 pl., ISBN 80-210-0602-1.
- IMS ***Inscriptions de la Mésie Supérieure***, sous la direction de Fanoula PAPA-ZOGLU, Centre for Ancient Epigraphy and Numismatics "Fanoula Papazoglou", Beograd: I. *Singidunum et le nord-ouest de la province* (M. MIRKOVIĆ, Sl. DUŠANIĆ), 1976, 172 pg.; II. *Viminacium et Margum* (M. MIRKOVIĆ), 1986, 234 pg.; III/2. *Timcum Minus et la vallée de Timok* (P. PETROVIĆ), 1995, 158 pg.; IV. *Naissus – Remesiana – Horreum Margi* (P. PETROVIĆ), 1979 148 pg.; VI. *Scupi et la région de Kumanovo* (B. DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA), 1982, 198 pg.
- IScM ***Inscriptiones Scythiae Minoris: Graecae et Latinae – Inscriptiunile din Scythia Minor: grecești și latine***, Dionisie M. PIPPIDI, Ioan I. RUSSU (eds), Ed. Academiei Române, București: I. *Histria și împrejurimile* (D. M. PIPPIDI), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983, 544 pg. + 427 il.; II. *Tomis și teritoriul său* (I. STOIAN, Al. SUCEVEANU), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987, 436 pg. + 468 il.; III. *Callatis et son territoire* (Al. AVRAM), Ser. 2, Ed. Enciclopedică, București, Diffusion de Boccard, Paris, 1999, XXVI + 638 pg. + 85 pl.; IV. *Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, (Em. POPES-

- CU), Basilica, Ed. Academiei Române, București, 2015, 412 pg. + 247 pl.; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Em. DORUȚIU-BOILĂ), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, 352 pg. + 35 pl.
- Kaser, 1978 Max KASER, *Zum römischen Grabrecht*, În: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Romanistische Abteilung, 95, 1978, pp. 15-92.
- Keyes, 1928 Cicero, *De re Publica (On the Republic), De Legibus (On the Laws)*, Translated by C. W. KEYES, Leob Classical Library, 213, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1928 (reprint 2006), 544 pg.
- Mureșan, Mureșan, 2015 Ioana MUREȘAN, Lucian-Mircea MUREȘAN, *Between Monument and Sepulcher – Some Aspects Regarding the Legal Status of Sarcophagi in Roman Law*, În: *Tibiscum*, SN, Istorie - Arheologie, 5, 2015, pp. 303-311.
- Mureșan, Mureșan, 2016 Lucian-Mircea MUREȘAN, Ioana MUREȘAN, *Violatio Sepulchri - between the legal concept and roman funerary practice in the Balkans*, În: *ArheoVest*, Nr. IV: *In Honorem Adrian BEJAN, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 26 noiembrie 2016*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare și Istorie*, Universitatea de Vest din Timișoara, JATEPress Kiadó, Szeged, 2016, Vol. 1: pp. 1–532 + DVD, Vol. 2: pp. 533–982, ISBN 978-963-315-310-9 (Összes/General), ISBN 978-963-315-311-6 (Kötet/Vol. 1), ISBN 978-963-315-312-3 (Kötet/Vol. 2); Vol. 2, pp. 843–860, *on-line* <http://arheovest.com/simpozion/arheovest4/44.pdf>
- Nigdelis, 2006 Pandelis M. NIGDELIS, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Thessaloniki, 2006, 646 pg., ISBN-10: 960-12-1550-6, ISBN-13: 978-960-12-1550-1.
- Pearce, 2011 John PEARCE, *Marking the dead. Tombs and topography in the Roman provinces*, În: Maureen CARROLL, Jane REMPEL (eds), *Living through the dead. Burial and commemoration in the Classical world*, Oxbow Books, Oxford, 2011, 208 pg., ISBN 1842173763, 978-1842173766.
- Poste, 1904 *Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius, With a translation and commentary by the late Edward Poste, M.A.*, 4th edition, Clarendon Press, Oxford, 1904, 668 pg.
- Rebillard, 2009 Éric REBILLARD, *The Care of the Dead in Late Antiquity*, trans. Elizabeth TRAPNELL RAWLINGS, Jeanine ROUTIER-PUCCI, Cornell University Press, Ithaca, London, 2009, 240 pg., ISBN 0801446775.
- Rebillard, 2014 Éric REBILLARD, *Transformations of Religious Practices in Late Antiquity*, Variorum Collected Studies, Routledge, Ashgate, 2014, 360 pg., ISBN 1409451585, 9871409451587.
- Robinson 1997 Olivia F. ROBINSON, *The Sources of Roman Law: Problems and Methods for Ancient Historians*, Routledge, London, New York, 1997, 156 pg., ISBN 0-414-08994-8.
- Sassu, Radulova 2014 Rita SASSU, Люба РАДУЛОВА, *Миланският едикт и практиките за защита от violatio sepulcri в Балканските провинции*, În: *Юридическо списание на НБУ*, 1, 2014, pp. 64-72.
- Scott, 1932 Samuel Parson SCOTT, *The Civil Law. Including The Twelve Tables*,

- The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactments of Justinian, and The Constitutions of Leo*, 17 vol., Cincinnati, 1932, on-line <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>
- SEG
 Tellegen-Couperus, 2012 *Supplementum epigraphicum graecum*, Brill.
 Olga TELLEGEN-COUPERUS (ed), *Law and Religion in the Roman Republic*, Mnemosyne Supplements, Brill Publishing, Leiden, Bristol, 2012, 230 pg., ISBN 9004218505, 9789004218505.
- Thomas, 1999 Yan THOMAS, *Corpus aut ossa aut cineres: la chose religieuse et le commerce*, In: *Micrologus*, 7, 1999, pp. 73-112.
- Thomas, 2004 Yan THOMAS, *Res Religiosae: On the Categories of Religion and Commerce in Roman Law*, In: Alain POTTAGE, Martha MUNDY (eds), *Law, Anthropology and the Constitution of the Social Making of Persons and Things*, Cambridge Studies in Law and Society, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 324 pg., ISBN 05215 39455, 978-052153 9456; pp. 44-77.
- Toynbee, 1971 Jocelyn. M. C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1971, 336 pg., ISBN 0-8018-5507-1.
- Watson, 1975 Alan WATSON, *Rome of the XII Tables: Persons and Property*, Princeton University Press, New Jersey, 1975, 196 pg., ISBN 0-691-03548-2.
- Watson, 1985 *The Digest of Justinian*, Latin text edited by Theodor MOMMSEN with the aid of Paul KRUEGER; English translation edited by Alan WATSON, 4 vol., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985, ISBN 081227945X.